

Dilin Doğuşu ve Evrimi: Basamak Teorisi

The Origin and Evolution of the Language: Step Theory

Ahmet Bican Ercilasun

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi
Ankara / Türkiye

e-posta bercilasun@gmail.com

orcid 0000-0002-3268-3251

doi 10.54316/dilarastirmalari.995814

Atıf

Citation
Ercilasun, Ahmet Bican
(2021). Dilin Doğuşu ve
Evrimi: Basamak Teorisi.
Dil Araştırmaları, 29: 1-17.

Başvuru

Submitted
15.09.2021

Revizyon

Revised
07.10.2021

Kabul

Accepted
28.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.11.2021

ÖZ

Makale, dilin doğuşu ve evrimi hakkında “basamak teorisi” adını verdiğim teoriyi açıklamak üzere yazılmıştır. Teori, sadece dilin doğuşu üzerinde değil doğuştan sonraki aşamaları üzerinde de durulması gerektiğini savunmaktadır. Adam’s Tongue adlı eserinde Derek Bickerton, “how humans made language?” (insan lisansı nasıl yarattı?) diye soruyordu. Basamak teorisi daha çok, “kök dil oluşuktan sonra nasıl gelişti?” sorusunun cevabını aramaktadır. Teoriye göre “doğrudan taklit”ten sonra dil, yedi basamaktan geçerek evrimleşmiştir. Bunlar sırasıyla “zaman ve mekân engelini aşılması, sembolik kelimelerin doğuşu, belli anlam ve işlevlerin seslerin karakterinden doğuşu (fonosemantik), kelimelerin çoğaltılması, söz dizimi, çekimin ortaya çıkışı, farklılaşma (lehçelere ve dillere ayrılma)” basamaklarıdır. Makalede bu basamaklar anlatıldıktan ve günümüzdeki duruma da kısaca temas edildikten sonra dillerin birbirlerinden ve kelimelerin ilk biçimlerinden uzaklaşması (keyfilik / nedensizlik özelliğinin ortaya çıkışı)’nın sebepleri sekiz madde hâlinde açıklanmaya çalışılmıştır. İnsan evrimiyle dil evrimi arasındaki paralelliklere de bu çalışmada dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: basamak teorisi, dilin doğuşu, dilin evrimi, dillerin farklılaşması, kelimelerin farklılaşması

ABSTRACT

This article is written for the purpose of explaining the theory of “step theory”, named by me, on the origin and evolution of the language. The theory argues that it is necessary to focus not only on the origin of language, but also on its evolution after the birth. Derek Bickerton has asked “how humans made language?” in his book named Adam’s Tongue. On the other hand, the step theory seeks an answer to the question of “how did the root language evolved after the birth?” According to the theory, the language evolved through seven steps after “direct imitation”. These steps are “overcoming time and place barriers”,

“the emergence of symbolic words”, “the birth of specific meanings and functions from the types of sounds (phono semantic)”, “the reproduction of words”, “word order (syntax)”, “the emergence of inflection” and “differentiation (division into dialects and languages)” respectively. Firstly, these steps and current situation are explained in the article. Furthermore, the divergence of the languages from each other and the divergence of the words from their primary forms (the emergence of arbitrariness) are explained in eight points. Parallels between human evolution and language evolution have also been drawn attention in this study.

Keywords: step theory, origin of language, language evolution, separation of languages, separation of words

Son on yıllardaki araştırmalarda, insanın evrimi gibi dilin de tabii seçilim yoluyla ortaya çıktığı dūřuncesi ağırlık kazanmıştır. Bu çalışmalarda genellikle ses ve işitme organlarıyla beynin gelişmesi üzerinde durulmuş; insan dilinin çevredeki varlıkların seslerini taklit yoluyla ortaya çıktığı fikri ağırlıklı olarak işlenmiştir. Ancak dilin doğuşundan sonraki aşamalar ihmal edildiği için dillerin nasıl olup da birbirlerinden bu kadar farklılaştığı ve kelimelerin nasıl keyfilik (arbitraire) özelliğine sahip olduğu soruları cevapsız kalmıştır. Basamak teorisiyle ben “doğrudan taklit”ten sonraki aşamaları da ele alarak bugünkü durumu açıklamaya çalıştım.

Daha 19. yüzyılda Darwin, *The Descent of man* adlı eserinin üçüncü bölümünde dilin evrimi ile canlı organizmaların evrimi arasındaki benzerliğe / ayniyete temas etmişti:

“Diller, organik canlılar gibi, gruplar ve bunların altındaki gruplarla sınıflandırılabilir; ya doğal olarak soya göre ya da yapay olarak başka özelliklere göre sınıflandırılabilirler. Başat diller ve lehçeler çabuk yayılırlar ve diğer dillerin yavaş yavaş yok olmasına yol açarlar. Bir dil, bir tür gibi, bir kere yok olursa, Sir C. Lyell’in belirttiği üzere, hiçbir zaman yeniden ortaya çıkmaz. Aynı dilin hiçbir zaman iki doğum yeri yoktur. Ayrı diller birbirleriyle kaynaşabilir ya da karışabilir. Her dilde değişkenliğe rastlarız ve sürekli olarak yeni sözcükler ortaya çıkmaktadır; ama belleğin gücünün bir sınırı olduğundan, tek tek sözcükler, tüm bir dil gibi, yavaş yavaş yok olur. Max Müller’in yerinde bir şekilde belirttiği gibi; ‘Her dilin sözcükleri ve dil bilgisel biçimleri arasında sürekli bir yaşam savaşı vardır. Daha iyi, daha kısa ve daha kolay biçimler sürekli olarak üstünlük kazanıyordur ve bu başarıyı da doğalarında var olan erdemlerine borçludurlar’. Bazı sözcüklerin bu daha önemli hayatta kalabilme nedenlerine, salt yenilik ve moda da eklenebilir; zira insanın kafasında her şey için küçük bir değişikliğe karşı kuvvetli bir istek vardır. Var olma savaşımında bazı beğenilen sözcüklerin hayatta kalabilmesi ve korunması, doğal ayıklamadır.” (Harris – Taylor 2018: 166).

Darwin ve Max Müller dillerin, kelimelerin ve dil bilgisi biçimlerinin hayatta kalmasında ve ölmesinde doğal seçilimin rol oynadığını belirtiyor. Fakat acaba ilk kelimeler ve dolayısıyla kök dil (protolanguage) nasıl doğdu, nasıl gelişti?

Basamak teorisinin amacı bu soruya ve sonrasına cevap vermektir. Ancak bu incelemede büyük maymunların beyinlerinin büyümesi, ses ve işitme organlarının gelişmesi üzerinde durulmayacaktır. Homo habilis türünden Homo erectus ve Homo sapiens’e kadar milyonlarca yıl süren beden ve beyin gelişimi Fischer’in eserinde yeterli ölçüde verilmiştir (2010: 27 vd.). Bu araştırmada ayna nöronlar, bebek – yetişkin

iletişimi, duyguların dışa vurumu gibi psikolojik; iş birliği, karşılıklı fedakârlık, paylaşma, dedikodu, tımarlama, ritüel gibi sosyolojik sebepler üzerinde de durulmayacaktır. İnsan ilişkilerinde, şu veya bu şekilde bir iletişim ihtiyacı doğmuş ve ilk insanlar bu ihtiyacı işaretlerle veya seslerle karşılama yoluna gitmişlerdir. Bu araştırma işaret dili teorileriyle de ilgili değildir. Basamak teorisinin amacı, modern insanın konuşma dilinin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini ortaya koymaktır. Bu yapılırken de dış sebeplerden değil insan dilinin kendisinden hareket edilecektir.

Hayvanların ve çevredeki diğer varlıkların seslerini doğrudan taklit yoluyla çıkarılan bilgilendirici ve uyarıcı sesler, içinde bulunulan zaman ve mekânla sınırlıydı. İnsansuların ilk taklit sesleri, farklı mekân ve zamana göndermede bulunmuyordu. Büyük maymunlar ve insansular (hominidler) çıkardıkları seslerle o andaki bir tehlikeyi türdeşlerine haber vermekteydi. Zaman ve mekân engelinin aşılması, insan dilinin doğuşundaki ilk basamaktır.

Birinci Basamak: Zaman ve Mekân Engelinin Aşılması

Adam's Tongue (Âdem'in Dili) adlı eserinde Derek Bickerton insan dilinin nasıl doğduğunu üzerinde durur ve bir senaryo tasarlar. Ona göre dil, evrimin tabii bir sonucu olarak doğmuştur. Bickerton, Darwin'in bu temel görüşünü, evrim ve ilgili bilimlerdeki yeni araştırma ve gelişmelerin ışığında somutlaştırmaya çalışmıştır. Ormanlarla kaplı olan Orta Afrika'nın doğusu, yedi sekiz milyon yıl önce meydana gelen iklim değişikliği sonucu çoraklaşmış ve milyonlarca yıl içinde savana dönüşmüştür. Savanlarda yaşamak zorunda kalan australopitekus'ların çelimsiz cinsi beslenme ihtiyacını gidermek için fil, mamut, gergedan gibi büyük hayvanların (megafaunaların) leşlerinden faydalanmıştır. Fakat başka yırtıcılar da aynı leşe üşüştüğü için australopitekus'lar ancak adam toplayarak diğer yırtıcıları uzaklaştırmak zorunda idiler. Adam toplamak için de hemcinslerine bir yerlerde büyük bir hayvan leşi olduğunu haber vermek ve ancak birlikte hareket ederlerse bundan faydalanabileceklerini anlatmak zorundaydılar (Bickerton 2012: 120 vd.)¹.

“Adam toplama, HİS (hayvan iletişim sistemi) kalıbını kırmıştır; bu can alıcı bir adımdı. Üstelik bu kalıp, karıncalarda, arılarda, ya da mini minnacık beyne sahip başka türlerde değil, o devirde dünya üzerinde beyin-vücut oranı en yüksek olan türde kırılmıştır.” (Bickerton 2012: 228).

İnsan dilinin, hayvan iletişim sistemlerinden temel farkı, zaman ve mekân engellerinin aşılmış olmasıdır. Hayvan iletişim sistemlerindeki uyarılar / bilgiler o andaki ve o mekândaki durum için geçerlidir. Oysa insan dili, geçmiş ve gelecek zamana atf yapabildiği gibi, göz önünde bulunmayan bir mekâna da atf yapılabilir. Dil biliminde bu dil yetisine “yerdeğişim” (displacement) adı verilir (Bickerton 2012: 53-57). Çelimsiz australopitekus'lar, gözle görülemeyecek bir uzaklıkta kalmış olan ve kendi görme anları üzerinden zaman geçmiş bulunan bir büyük hayvan leşini hemcinslerine haber verdiklerinde farklı zaman ve mekâna ait bir bilgiyi onlara aktarmış oluyorlardı.

¹ Bu senaryoyu australopitekus yerine hominid türü için düşünmek de mümkündür.

Bilgiyi aktarmanın yolu da karşı tarafa bir “sinyal” vermekten geçer. Sinyaller, ya “göstergesel” ya “simgesel” olur diyor Bickerton ve buna üçüncü bir sinyal daha ekliyor: Yansımali sinyal. “Yansımali işaret, göndermede bulunduğu şeye bir şekilde benzer. Gönderme yapılan şeyin bir parçası ya da resmi (ya da resminin parçası) ya da çıkardığı ses olabilir.” (2012: 58). Çelimsiz australopitekus’lar da ya büyük hayvanı (veya en göze çarpıcı parçasını) işaretlerle anlatmış olmalıdırlar ya da hayvanın çıkardığı sesi taklit etmiş olmalıdırlar.

Australopitekuslar farklı zaman ve mekâna ait bir bilgiyi türdeşlerine haber verdiklerinde zaman ve mekân engelini aşmış oluyorlardı; işte bu, dilin doğuşundaki birinci basamaktır.

İkinci Basamak: Simgesel Kelimelerin Doğuşu

İnsan dilinin kelimeleri “simgesel”dir, yani kelimenin ses yapısıyla anlamı arasında mantıklı bir ilişki yoktur. Saussure’ün anlatımıyla gösteren ile gösterilen arasındaki bağlantı “keyfi”dir (nedensizdir). Dolayısıyla büyük hayvan leşini ilk haber veren australopitekus’ların çıkardığı taklidî ses, diyelim ki fil sesi, henüz “simgesel” değildir. Bickerton’a göre bu yansıma ses savanlarda belki de binlerce yıl tekrarlanmış ve artık ortada bir fil leşi söz konusu olmadan da fil kavramını ifade eder olmuş, “simgesel” kelimeye doğru adım atılmıştır. Böylece hayvanlar ve çevredeki diğer varlıklar hakkında beş duyuya dayanan bilgi ve hatıraları anlatmak üzere ilk kelimeler ortaya çıkmış oluyor. Beyin bu şekilde ilk kelimelere bir kez sahip olunca bir kök dil yaratmayı da başarmıştır. Bickerton’a göre bu kök dil bir melez (pidgin) dil gibidir ve bir milyon yıldan fazla bir süre böyle kalmıştır.

Çevredeki varlıklar hakkında beş duyuya dayanan bilgi ve hatıraları anlatmak üzere “simgesel” kelimelerin ortaya çıkması, dilin doğuşundaki ikinci basamaktır.

Derek Bickerton “kök-lisan”ın (protolanguage) böyle doğduğunu düşünüyor² ve ancak birleştirme (merge) yoluyla hiyerarşik bir yapıya geçilebildiğini söylüyor. Eserinin sonlarında şöyle diyor:

“El işaretlerinden ve başka anlamlı sinyallerden ayrı olarak, ilk kök-lisan kelimelerinin, bölünmez ses öbekleri olduğunu, öteki kelimelerle ortak özellikler barındırmadığını tahayyül ediyorum. Eğer bu koşul geçerliyse, etrafta çok fazla kelime olamazdı. Müphem bir sınırın ötesinde, çağdaş lisanların faydalandığı sisteme geçilmeliydi; seçili bir avuç anlamsız sestem kelimeler oluşturulmalıydı, ki bu sesler, sonlu sayıda olmalarına rağmen, nereden bakılırsa bakılsın, kombinasyonları sonsuz sayıda olabilir.” (2012: 243).

Dilin doğuşundaki ilk iki basamağı, evrimdeki ön hücrelerin gelişimine benzetebilir ve ön hücreleri (*coacervate*) henüz bir anlam yüklenmemiş (simgesel hâle gelmemiş) ses kümeleri kabul edebiliriz. Bazı ön hücreler, çeşitli kimyevi tepkimelerle RNA ve

² Konuyu çok özet olarak anlattım. Bickerton bütün ilgili bilimlerin ışığında bütün muhtemel gelişmeleri ele alıp zengin bir kaynakçaya dayanarak görüşünü ortaya koymuştur. Yazarın tezi, yukarıdaki kısa ve “yoksul” özete bakılıp değerlendirilmemelidir.

DNA moleküllerini üretebilmeyi başarırlar. Buna “moleküler evrim” adı verilir. Böylece genetik materyale sahip olan ön hücreler üç avantaj elde etmişlerdir:

1. Varlıklarını daha uzun olarak sürdürebilmişlerdir.
2. İlk moleküler birleşimleri (*combination*) oluşturmuşlardır.
3. Bu birleşimleri, kendilerinden oluşan yeni ön hücrelere aktarabilmişlerdir (Bakırcı 2021: 63).

Ön hücrelerde RNA ve DNA moleküllerinin oluşmasını ilk anlamlı (simgesel) ses kümelerinin oluşmasına benzetebiliriz. Anlamlı ses kümeleri de aynı şekilde üç avantajla sahip olmuşlardır:

1. Mekân ve zaman sınırı aşıldığı için daha uzun yaşama imkânı elde etmişlerdir.
2. İlk birleşimleri oluşturmuşlardır.
3. İlk birleşimlerden yeni üretimler yapabilir hâle gelmişlerdir.

Üçüncü Basamak: Belli Anlam ve İşlevlerin Seslerin Karakterinden Doğuşu (Fonosemantik)

Bickerton’ın kök dilin ilk kelimeleri olarak tahayyül ettiği, ses yansımalarından doğan “bölünmez ses kümeleri” dil biliminde onomatope denilen doğrudan taklitlerdir. Ses sembolizmi (sound symbolism / phonosemantics) ile ilgili çalışmalarda konu, doğrudan taklit (onomatopoeia) kavramının ötesine taşınmıştır. Onomatope, Humboldt’un *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1836) eserinde belirtilen ses – anlam ilişkisinin üç türünden sadece biridir.

Bence doğrudan taklit (*onomatopoeia*) dilin ortaya çıkışının ilk iki basamağında yer alır. Bundan sonraki basamak seslerin karakterlerinden doğan belli anlam ve işlevlerin kullanılmasıdır. Karakterleri çok belirgin olan en az üç ses türünün bu basamakta kullanıldığını düşünüyorum: *r*, dudak sesleri, uzun ünlüler.

R: *r*’nin karakteri titrete olmasıdır. Bu sesin çıkarılması için dil (Fransız *r*’sinde küçük dil) titretekte yani arka arkaya hareket etmektedir. İşte *r*’nin bu karakteri dolayısıyla birçok dilde “tekrar” kavramı *r*’li kelime veya eklerle yapılmaktadır: Ar. *kerre* / *tekrâr*, Roman dillerinde *re-* (*reorganization*, *restoration*, *reconstruction*...), İng. *-er* (*maker*, *killer*, *runner*...), Türkçe *-Ar* / *-(X)r* (*yaz-ar*, *çiz-er*, *düşün-ür*, *gör-ür* [*göz*], *bil-ir* [*akıl*]...)³

Dudak sesleri (u, o, ü, ö, b, v, w, p, f, m): Bu seslerin karakteri, telaffuz sırasında dudakların büzülmesidir. Dolayısıyla burulma, büzülme, eğrilik, diz, dirsek, yay, bel vb. kavramlar için birçok dilde dudak sesleri yer alır: İng. *bow* “yay”, *twist* “bükme, sarmak, burmak”, *twirl* “burmak, döndürmek”, *elbow* “dirsek”; Ar. *imâle* “eğmek”, *dewr* “çevirmek”, *liwâ* “bel”; Türkçe *bur-*, *büz-*, *büklüm*, *bel*...

³ Fonosemantikle ilgili örnekleri bugünkü birkaç dilden verdim. Örnekleri kök dilden vermemiz tabiatıyla mümkün değildir fakat kök dilde de bu yolla oluşmuş kelimelerin bulunduğu muhakkaktır.

Merritt Ruhlen'in Ana Avustralya **bungu* "diz" kelimesiyle ilgili söyledikleri, konuya açıklık getirebilir. Ruhlen **bungu* kelimesini, R. M. W. Dixon'ın "Avustralya ailesi ile herhangi bir başka dil ailesi arasında genetik bir ilişki asla yoktur." iddiasına cevap vermek için ele almıştır. Ana Hint-Avrupa **beug(h)* "kıvırmak", Ana Altayca **bük(ä)* "kıvırmak, bükmek", Ana Bantu **bóngó* "diz" ve daha başka dillerden birçok benzer örnek vererek Avustralya dillerinin de Avustralya dışı dillerle köken birliğini göstermeye çalışmıştır.

"Avustralya zamanımızdan en az 40.000 yıl önce insanların sürekli yerleşimine sahne olmuştur ve Proto-Avustralya dilini bu tarih civarına tarihlenmeyi düşünmemek için sebep yoktur." diyen Ruhlen'in (2012: 171) karşılaştırmalarını kabul edersek Türkçe *bur-* ve *bük-* fiillerinin kökü olan **bu-* fiilini en az 40.000 yaşında Türkçe bir kelime saymamız gerekir.

"Ruhlen'in Ana Altayca biçimini verdiği *bük-* fiili tarihî ve yaşayan birçok Türk lehçesinde vardır." Fakat bu fiil Türkçede kök değil bir türevdir. "*Dîvânu Lugâti't-Türk* dizininin göstereceğim aşağıdaki kelimeler bunu açıkça gösterir:

buk- 'büküp toplamak'.

bukuk 'ağaç çiçeği tomurcuğu'.

bük 'Argu lehçesinde köşe'

bük 'kıvrım, büküm'.

bükül- 'kendi kendine veya birisi tarafından eğilmek'.

bür- 'büzmek'

bürül- 'dürülmek, rulo yapılmak'.

Bunlara Türkiye Türkçesindeki iki fiili de katabiliriz:

bur- 'burmak'

büz- 'büzmek'

Yukarıdaki örneklerin tamamının **bu-* köküne gittiği açıktır... Örneklerden *buk-*, *bür-*, *bur-*, *büz-* türevlerinde sırasıyla *-k-*, *-r-*, *-r-*, *-z-* fiilden fiil yapma ekleri; *bük* isminde ise *-k+* fiilden isim yapma eki vardır. *Bukuk*, *buk-* fiilinden yapılmış isim; *bükül-* ve *bürül-* ise *bük-* ve *bür-* fiillerinden yapılmış fiildirler." (Ercilasun 2021: 292-293). :

Bük- vb. türevler Türkçenin kendi kuralları içinde türemişlerdir. 40.000 yıl önce Türkçe mevcut olmalıdır ki kendi kurallarıyla bu türevleri türetebilsin ve *bük-* türevi de 40.000 yıl önceki Avustralya yerlilerinin dilindeki *bungu* ile denk olabilsin.

Tabii ki bunu kabul etmek zordur. İşin aslı ancak fonosemantik ile açıklanabilir. Biraz önce söylediğim gibi dudak sesleri, taşıdıkları karakter dolayısıyla dünyanın pek çok dilinde *bur-*, *büz-*, *yay*, *diz*, *dirsek*, *bel* gibi kavramlarda kullanılır. Türkçede ve birçok dünya dilinde **bungu*, **bu-*, **beug(h)* vb. sözlerin birbirine benzemesinin sebebi budur.

Ruhlen'in gösterdiği benzerlikler elbette büyük ölçüde doğrudur ve bütün dilleri tek bir kök dile götüren köken birliğine işaret ederler. Ancak Ruhlen benzerliğin sebebinin

fonosemantik olacağına temas etmemiştir. Bence yukarıdaki örneklerde benzerliklerin sebebi, dudak seslerinin karakteridir ve seslerin karakteri ile anlam arasındaki ilişki, dilin doğup gelişmesinde üçüncü basamağı oluşturur.

Uzun ünlüler (ā, ē, ū, î...): Uzun ünlülerin karakteri, seslerin uzatılarak telaffuz edilmesidir. Uzatılarak telaffuz etmek bir bakıma aynı sesi çoğaltmak demektir. İşte bu karakterleri dolayısıyla uzun ünlüler birçok dilde, çokluk ve pekiştirme işlevlerinde kullanılır. Farsça *merd-ān* “erkekler”, *zen-ān* “kadınlar”, *esb-hā* “atlar”; Ar. *mu'allim-ūn* “öğretmenler”, *mu'allim-în* “öğretmenler”, *mu'allim-āt* “kadın öğretmenler”.

20. yüzyılın başlarında Saussure'ün ses ile anlam arasındaki ilişkinin “keyfi” olduğu şeklindeki görüşü dil bilimi çalışmalarını çok etkilemiş, bu yüzden fonosemantik konularına çok fazla girilmemiştir. Fakat özellikle yüzyılın son çeyreğinde ses sembolizmi çalışmaları artmaya başlamış ve kalın-geniş ünlülerle ince-dar ünlülerin yarattığı “büyüklük-küçüklük” gibi anlam farkından, hece başında veya sonunda bulunan ünsüz çiftlerinin veya belirli ünsüzlerin yarattığı anlam türlerine kadar konu çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Hatta bilinmeyen bir dildeki kelimelerin seslerinden anlamı tahmin etmek üzere deneyler dahi yapılmıştır.

Margaret Magnus, “What’s in a Word? – Studies in Phonosemantics” başlıklı doktorluk tezinde Genette’in *Mimologiques* (1976) ve Earl R. Anderson’ın *A Grammar of Iconism* (1998) kitaplarına da atıf yaparak konunun tarihi gelişmesini verir (2001: 12 vd.).

Arap gramerciliğinde de ses anlam ilişkisi üzerinde durulmuştur. “Kelimelerin, ifade ettikleri olgu ve olayların seslerini hatırlatması Arapça’nın önemli bir özelliği olarak görülmüştür. Arapça’daki pek çok kelimedede sesin anlama uygun olduğu görülmektedir. Arapça’da ses anlam uygunluğu ile ilgili izahlar dil geleneğinde harflerin sıfatlarına (seslerin karakterlerine – ABE) dayandırılmıştır. Örneğin *şedde l-ḥable* ‘ipe düğüm attı’ anlamındaki *şedde* fiilindeki ses-anlam uyumu ‘fiilde şin harfinin tefeşşi sıfatı ipin düğüm atılmadan önceki ilk çekilme sesini vermektedir. Bu sestten sonra düğümün sağlamlaştırıldığını ifade etmek üzere şinden daha kuvvetli bir harf olan dâl harfi kullanılmıştır. Dâl harfinin şeddelenmesi ile elde edilen kuvvetli ses, düğümün zihinlerde canlandırılmasını sağlamaktadır.’ şeklinde açıklanmıştır.” (Gündüzöz 2004: 184).

Son dönemlerde Türkolog Timur Kocaoğlu da bir çalışmasında konuyu ele almıştır. Eylül 2004’te yapılan V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler” başlıklı bir bildiri sunan Kocaoğlu’na göre “dudak ve dil-damak ünsüz sesleri [b/m/v/f/p/w/g/k/l/r] *yakınlık/sevgi/bağlanma* anlamları ve diş ve dil-diş ünsüz sesleri [t/d/s/z] ise *uzaklık/nefret/ayrılma* anlamları içeren kelimeler oluşturur... İnsanların sevgi için dudaklarını öne çıkarması ile, birine karşı koymak ve nefret için ise dişlerini göstermesi veya onları birbirine sürmesi bunun en belirgin göstergesidir.” (2004: 1988). Kocaoğlu bu olgunun evrensel olduğunu belirterek 325 dilde şahıs zamirlerini gösteren bir çizelge⁴

⁴ Birinci şahıs zamirlerinde büyük çoğunlukla dudak sesleri, ikinci şahıs zamirlerinde ise çoğunlukla diş sesleri bulunmaktadır.

ile 700 dilde zamirler dışı karşıt denklilikleri gösteren bir çizelgeyi bildirisinin sonuna eklemiştir.⁵

Fonosemantik konusunu, şiirlerinde sesin ritmik değerini çok iyi kullanan nl Türk şairi Yahya Kemal Beyatlı'ya atfedilen bir anekdotla bitirelim. Yahya Kemal şöyle diyor: “Türk halkı büyük nesnelere ifade ederken *o* gibi kalın ve geniş sesleri kullanır. Mesela köyden gelmiş birisi şehirdeki kocaman otobüsü gördüğü zaman şaşır ve *otobüs* yerine *otobos* der. Bu anlayışa göre bizim niversitelerimizde de pek çok *prifisir* var.”

Bickerton “kök-lisan”ın nasıl oluştuğunu anlattıktan sonra söz dizimine geivermiştir. “Bir avuç anlamsız sestem” “sonsuz sayıda” kelimelerin nasıl ortaya çıktığı, “kombinasyon”ların nasıl oluştuğu konusuna girmemiştir. Sonsuz sayıda kelimenin ortaya çıkması ve kombinasyonların oluşması için gerekli evrim basamaklarına devam edelim.

İlk anlamlı ses kümelerinde kaç ses kullanıldığını bilmiyoruz. Bugün dünya dillerindeki konuşma seslerinin sayısı nszlerde 6 ila 122, ünlülerde 2 ila 14 arasında değişmektedir. nszlerde ortalama (562 dilin ortalaması) 22,7, ünlülerde ortalama 6'dır (e-Maddieson 2021). Buna göre dillerin çoğundaki ortalama ses sayısını 28-30 olarak dşenebiliriz. 200.000 yıl önceki homo sapiens sapiens'lerde bu sayının daha düşük (belki de daha fazla?) olduğu farz edilebilir. İnsan dilinin ilk kelimelerinin basit yapıda yani tek heceli olacağı da izahtan varestedir. 20-30 konuşma sesiyle V, KV, VK, KVK, VKK, KKV⁶ vb. yapılardaki tek heceli kelimelerin sayısının sınırlı olacağı da tabiidir. Peki, bu sınırlı sayıdaki kelimeler nasıl artmıştır? İşte burada teorinin dördüncü basamağına geçiyoruz.

Dördüncü Basamak: Kelimelerin oğaltılması

Mevcut kelimelerden yeni kelimeler yapmanın bugüne kadar dört tekniği (yolu) tespit edilmiştir: birleştirme, ekleme, içten kırılma, tonlama. Nitekim dillerin tipolojik sınıflandırılmasında da bu teknikler lt olarak kullanılmıştır. Bilindiği üzere 19. yüzyıldan beri dil biliminde yaygın olarak kullanılan tipolojik sınıflandırmada “kelime yapımı” (word formation) ltne göre dünya dilleri e ayrılır: Tek heceli, eklemeli, bükünlü diller.⁷ “Bunlara bazen çok bireşimli (veya geişimli) olarak bir dördüncüsü” de eklenir (Comrie 2005: 61).

Tek heceli diller tonlamayla, eklemeli diller ekler yoluyla, bükünlü diller içten kırılma (internal modification, apophony, ablaut/umlaut) yoluyla, çok bireşimli diller birleştirme yoluyla yeni kelimeler / ifadeler yaratırlar. Buna göre birleştirme, çok bireşimli dillerin; ekleme, eklemeli dillerin; içten kırılma, bükünlü dillerin; tonlama, tek heceli dillerin tipik özelliğidir. Ancak bunu, söz konusu dillerde diğer zelliklerin

⁵ Bildirinin basılı metninde 700 kelimelik ikinci izelge yoktur.

⁶ V = nl, K = nsz.

⁷ Comrie, yalınlayan (isolating), eklemeli (agglutinative) ve kaynaşmalı (fusional) diller şeklindeki sınıflandırmının bazı problemleri üzerinde duruyorsa da (2005: 61-73) konumuz açısından bu tartışma ve sorunların bir önemi yoktur.

bulunmadığı şeklinde anlamamak gerekir. Tek heceli ve bükünlü dillerde de ekler olabileceği gibi eklemeli dillerde de tonlama veya ablaut bulunabilir. Birleştirme ise bütün dillerde bulunan bir özelliktir. Comrie'nin şu satırları bu durumu iyi anlatır:

“Ton dilleri, diğer parametreler temel alındığında, birbirlerinden çok farklıdır. Vietnam dili gibi bazıları, yalınlayan dillerdir, her kelime, tek bir morfemden oluşur. Diğerleri ise, örneğin Bantu dilleri, eklemeli tipte olduğu gibi birleşik morfemlere sahiptir.” (2005: 59).

Bu bilgiler ışığında, yeni kelime yapma tekniklerini sadece ilgili grubun dillerine özgü teknikler olarak düşünmemek gerekir. Ancak söz konusu teknikleri anlatmak için yine de daha çok ilgili gruplara giren dillerden örnekler verilmektedir.

“Ekleme” yolu, eklemeli dillerin tipik bir özelliğidir. Türk dili de sondan eklemeli diller için iyi bir örnektir. Bu dilde nasıl yeni kelimeler yapıldığını birkaç örnekle gösterebiliriz:

hır “hırıltı sesi” / *hır+ıl* “hırıltı sesi”, *fık* “kaynama sesi” / *fık+ır* “kaynama sesi”, *yak* “(Eski Türkçede) kıyı” / *yak+a* “kıyı”, *kan* / *kan+a-*, *ba-* “(Eski Türkçede) bağlamak” / *ba-g* “bağ”, *öl-* “ölmek” / *öl-üm*.

Eklemeli dillerden biri olan Macarcadan da birkaç örnek verebiliriz:

lassú “yavaş” / *lass+an* “yavaşça”, *nagy* “büyük” / *nagy+on* “çok”; *szép* “güzel” / *szép+en* “güzelce”, *rossz* “kötü” / *rossz+ul* “kötüce, fena hâlde”; *él* “yaşamak” / *él-et* “hayat”, *ír* “yazmak” / *ír-at* “belge”; *ül* “oturmak” / *ül-és* “oturma, oturak”, *olvas* “okumak” / *olvas-ás* “okuma”; *olvas* “okumak” / *olvas-ó* “okuyucu”, *ír* “yazmak” / *ír-ó* “yazar”.

Bükünlü bir dil olan Arapçadan da ön ve iç eklere örnek verilebilir:

Ketebe “yazdı” / *me-ktu:b* “yazılan, mektup” / *ka: tib* “yazan, kâtip”; *meded* “yardım” / *isti-mda:d⁸* “yardım isteme”. Arapçada son ek de vardır: *ka:tib* “kâtip” / *ka:tib+e* “kadın kâtip”, *ka:tib+u:n⁹* “kâtipler”, *ka: tib+a:t* “kadın kâtipler”.

İçten kırılma (ablaut), bükünlü dillerin tipik özelliğidir. Arapça ve İngilizce bükünlü diller için örnek alınabilir. Arapçada içten kırılma yoluyla nasıl yeni kelimeler yapıldığını birkaç örnekle görelim:

hakeme “hüküm verdi” / *ha:kim* “hüküm veren, yargıç” / *hukm* “hüküm”; *ketebe* “yazdı” / *kutibe* “yazıldı” / *kita:b* “kitap”.

İngilizceden de birkaç içten kırılma örneği verilebilir:

drink “içme, içecek” / *drank* “içti” / *drunk* “sarhoş”; *sing* “şarkı söyleme” / *sang* “şarkı söyledi” / *song* “şarkı”.

Tonlama için de Çince den genellikle şu örnekler verilmektedir:

⁸ Arap gramerciliğinde ekler “zâid” harf olarak adlandırılır. Uzunluklar da elif, vav, ye harflerini gösterir, dolayısıyla örneklerde görülen a: ve u:’daki uzunluklar da bir tür iç ektir.

⁹ Başlangıçta kelime yapımı için kullanılan teknikler daha sonra diğer bölgeler (kategoriler) ve çekim için de kullanılır olmuştur.

Birinci ton (sabit ton): *mā* 妈 “anne”

İkinci ton (yükselen ton): *má* 麻 “kenevir”

Üçüncü ton (dalgalı ton): *mǎ* 马 “at”

Dördüncü ton (düşen ton): *mà* 骂 “azarlamak”

Nötr ton (kısa hece -çok az görülür-): *ma* 吗 (soru eki).

Birleştirme tekniği bütün dillerde yaygın olarak vardır. Kök dildeki ilk birleştirmeler yansıma kelimelerle yapılmış olmalıdır. Türkiye Türkçesindeki şu örneklere benzer yapıda örneklerin kök dilde de bulunduğunu düşünebiliriz.

Şır şır, şırıl şırıl, hor hor, horul horul, tık tık, tıkır tıkır, tıp tıp, tıpır tıpır, hav hav, cıvcıv...

Arapçadaki dörtlü (rubai) yansımaların iki yansıma sözün tekrarıyla oluştuğu bellidir. Kök dildeki birleştirmeler, Arapçadaki bu yapıların benzeri de olabilirler.

Zelzele(t) “deprem”, *velvele(t)* “feryat etmek”, *vesvese(t)* “fısıltı”, *ğarğara(t)* “gargara”, *ğumğuma(t)* “mırıldama”, *ka’ka’a(t)* “takırtı”.

Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşturulan birleştirme (ikileme), aslında kök dilin ilk başvurduğu yol olmalıdır. İki kelimenin bir araya gelerek yeni bir kelime / ifade oluşturması, evrimdeki tek hücreli basit yapıların birbirleriyle ilişkili hâle gelerek (simbiyoz) yeni bir yapı oluşturması (Bakırcı 2021: 92) gibidir. Kelimenin başına, içine veya sonuna ekler getirilerek yeni kelime yapılmasını, hayvanlarda gaga, ayak, kanat, kuyruk oluşmasına benzetebiliriz. “İçten kırılma”, hayvanların şekil değiştirmesine benzetilebilir. “Tonlama”yı ise sürüngenlerin vücudunun, zemine göre aldığı biçimlere benzetiyorum.

Dil bilimciler, iyi bildikleri dillerden daha pek çok örnek verebilirler. Ancak dilde yeni kelime yaratma yollarını göstermek için yukarıdaki örnekler bence yeterlidir. Kök dilde dört tekniğin tamamının veya bir bölümünün kullanılmış olması mümkündür.

İlk dört basamağın sonunda Swadesh’in 207 temel kelimesini de içine alan 500-1000 kelimele bir söz varlığı oluştuğunu düşünebiliriz. Bu söz varlığı içinde teklik ve çokluk şahıs zamirleri (*onlar* olmayabilir); yakını ve uzağı gösteren işaret sıfatları; beşe kadar sayılar; *erkek, dişi*; insan ve hayvanların *baş, saç, göz, kulak, ağız, burun, dil, diş, boyun, kol, ayak, göğüs/meme, karın, gaga, boynuz, kanat, kuyruk* gibi görünen ana organlarıyla *kan, et, kemik, tırnak, kul* gibi parçaları; *gök, güneş, ay, yıldız, bulut, gündüz, gece, dağ, su, ateş, taş, toprak, kum, ağaç, dal, yaprak, çiçek, meyve, çekirdek/tohum, yılan, kertenkele, böcek, bit, sinek, kuş, maymun, aslan, fil, kurt, köpek, tavşan, balık* gibi canlı ve cansız tabiat; *büyük, küçük, sıcak, soğuk, sert, yumuşak, çok, az, iyi, kötü, dolu, boş, şişman, zayıf, ak, kara, sarı, kızıl, yeşil/mavi* gibi temel sıfatlar yer almış olmalıdır. Temel fiiller de teklik ikinci şahıs emir biçiminde bulunmalıdır: *kalk, otur, dur, yürü, koş, git, gel, yat, uyu, bak, konuş/söyle, dinle/işit, dokun/tut, al, ver, iç, ye, ısır*.

Bu kelimeler arasında, yukarıda belirtilen yollarla yapılmış bazı türevler de olmalıdır. Ancak ilk dört basamakta çekim / işletme eklerinin ortaya çıktığını düşünmüyorum.

Beşinci Basamak: Söz Dizimi

Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemelerin, kök dilin ilk başvurduğu tekniklerden biri olduğunu yukarıda belirtmiştim. Bu tür tekrarların ilk basamaklarda ortaya çıktığını düşünüyorum. Söz diziminden kastım farklı kelimeler arasında ilişki kurulmasıdır. Aynı veya benzer kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler, farklı kelimeler arasında ilişki kurulmasına da örneklik etmiş olabilirler. Aynı veya benzer iki kelimenin bir araya geldiğini gören homo sapiens sapiens, bunları örnek olarak farklı kelimeleri de bir araya getirmeyi düşünmüş olabilir.

İlk söz dizimi örnekleri isim tamlamaları, sıfat tamlamaları ve nesne-fiil (veya fiil-nesne) kuruluşundaki cümleler olmalıdır. Fiilin de başlangıçta sadece teklik ikinci şahıs emir biçiminin kullanıldığını düşünüyorum. İnsan zihninde birlikte bulunan olgu ve olayların söz diziminde de birlikte bulunması tabiidir. Bunun sonucu olarak da sıfatlarla ilgili şu evrensellik ortaya çıkmıştır: Bütün dillerde sıfatlar, niteledikleri ismin yanında yer alır (Fischer 2010: 41).

İlk söz dizimi yapıları için aşağıdaki örnekleri verebilirim.

İsim tamlamaları:¹⁰ *ı tal* “ağaç dalı”, *kişi kol* “insanın kolu”, *kuş tumşuk* “kuşun gagası”, *aş adak* “yaban hayvanın ayağı”, *tag uç* “dağın doruğu”, *çeçek id* “çiçeğin kokusu”.

Sıfat tamlamaları: *bu er* “bu adam”, *ol tişi* “o kadın”, *kök teñri* “mavi gök”, *ak bulut*, *kop kişi* “çok insan”, *kızıl kan*, *sarıg ot* “sarı ot”, *kiçig balık* “küçük balık”, *ısıg kum* “sıcak kum”, *iki kanat*, *tört kuş*.

Nesne-fiil: *ay kör* “aya bak”, *sub iç* “su iç”, *et ye*, *öt yak* “ateş yak”, *tal tut* “dalı tut”, *taş at*, *tam ör* “duvar ör / duvar yap”, *ok al* “oku al”, *koyan ur* “tavşana vur”.

İyelik bölgesi (kategorisi) de beşinci basamakta ortaya çıkmış olmalıdır. İyelik grupları; Türkçede olduğu gibi “zamir + ilgi hâli eki + isim” (*ben+iş eb*) biçiminde ortaya çıkmış olabileceği gibi “isim + iyelik eki” (Ar. *beyt+i*) veya “iyelik bildiren zamir + isim” (İng. *my house*) biçiminde de olabilir.

Altıncı Basamak: Çekimin Ortaya Çıkışı

Bu basamakta çekimin ve çekimle ilgili şu bölgelerin ortaya çıktığını düşünüyorum: geçmiş zaman; geniş / şimdiki zaman (aorist); fiil çekiminde şahıs; bağlama, tarz ve şart bildiren zarf-fiiller; nesne-fiil (veya fiil-nesne) bağlantısı (hâl ekleri, ön takılar (prepositions), son takılar / edatlar’dan biri veya ikisiyle). Bazı bağlayıcılar (ve, fakat, yani, çünkü...) ve pekiştirme (emir, ısrar, yalvarma) parçacıkları (pekiştirme enklitikleri) de bu basamakta ortaya çıkmış olmalıdır.

Çekimle ilgili bölgelerin de ortaya çıkmasıyla altıncı basamakta dilin gelişimi tamamlanmış oluyor. Artık insanlar sınırlı sayıda kelime ve gramer biçimiyle sonsuz sayıda cümle üretebilecek duruma gelmişlerdir.

¹⁰ Örnekleri en iyi bildiğim Eski Türkçe döneminden veriyorum.

Bir sonraki basamak kök dilin lehçelere (dialects) ayrılmasıdır. Lehçelere ayrılmada da evrim yasaları işler. Konuyu tamamlamak için bu basamağı da açıklamamız gerekir. Ona da yedinci basamak demeyi tercih ediyorum.

Yedinci Basamak: Farklılaşma (Lehçelere ve Dillere Ayrılma)

Kök dillerin diyalektlere ayrılma sürecinde, tıpkı evrimde olduğu gibi bazı teknikler köreltilmiş, bazı teknikler işletilmiştir. Eklemeli diller, içten kırılma (ablaut) tekniğini; tonlamalı diller, ekleme tekniğini köreltilmişlerdir. Birleştirme tekniği bütün diyalekt ve dillerde devam etmiş olmalıdır. Ekleme tekniği de en sürekli ve kapsayıcı tekniklerden biri olarak birçok dilde devam etmiştir.

Eklemeli bir dil olan Türkçe, yansıma kelimelerde bugün de içten kırılma tekniğini kullanmaktadır: *şır şır / şar şar, tıkr tıkr / takır tukur, hırıltı / horultu, tık tık / tak tak, fisır fisır / fosur fosur, fişşş / faşşş*. Karahan, yansımali tekrarlar da /A/ ... /U/ düzenini işlediği incelemesinde (*tak tuk, hatır hutur, abur cubur, çakıl çukul, cart curt...*), bu tür tekrarlar da “düzensizliği, çirkinliği, hoşla gitmemeyi, rahatsız ediciliği” çağrıştıran bir anlam yükü olduğunu belirtir (2008: 140-146).

Türkçenin en eski kaynaklarından olan DLT’de¹¹ de benzer örnekler görülebilir: *çak çuk* “kırılma sesi”, *tañ tuñ* “sert zemine düşen ağır nesnelere çıkardığı ses”, *kag kug* “kaz sesi”, *kart kurt* “parmakların çıtlama sesi”; *tikir tikir / takır takır* “at toynaklarının sesi”; *mañrat-* “bağürtmek” / *müñret-* “(adamı) öküzü gibi böğürtmek”; *yaldrı-* “güneş, şimşek, ateş vb. şeylerin parlaması” / *yuldra-* “kılıç, mücevher vb. şeylerin parlaması”. *Yaldrı-* / *yuldra-* yansıma kökünden *yulduz* “yıldız” gibi kalıcı bir isim de türemiştir.

Türkçenin kalıcı kelimeler de bırakan en eski yansıma köklerinden biri *kav / kıv / kov* köküdür.

Şu örneklerde *ı* sesi vardır:

Kıvı “boş” (KB), *kıvçak* “kof, boş” (KB)¹².

Şu örneklerde *a* sesi vardır:

Kavuk “kepek” (KB), *kavık / kawık* “kepek” (DLT), *kavuk / kawuk* “sidik torbası” (DLT), *kavuk* “kavuk” (TT)¹³, *kavak* “kavak ağacı” (TT), *kabak* “kabak” (TT).

Şu örneklerde *o* sesi vardır:

kovı / kowı “içi boş” (DLT), *kovuk / kowuk* “içi boş şey” (DLT), *kovdak* “cılız” (KB), *kof* “kof” (TT), *kovuk* “kovuk” (TT).

Türkçenin eski ve yeni kaynaklarında görülen içten kırılma (ablaut) tekniği yansıma kelimelerle sınırlı kalmıştır. Yani Türkçe, kelime yapmada içten kırılma özelliğini köreltilmiş, buna karşılık ekleme tekniğini işletmiştir. İçten kırılmanın yansıma kelimelerle sınırlandırılması, evrimdeki eleme / körelmeye denk gelir. Canlıların

¹¹ DLT = Divânu Lügâti’t-Türk. DLT’deki örnekler, Ercilasun – Akkoyunlu yayınından alınmıştır.

¹² KB = Kutadgu Bilig. KB’deki örnekler, Arat’ın Kutadgu Bilig III – İndeks cildinden alınmıştır.

¹³ TT = Türkiye Türkçesi.

evriminde birçok “körelmiş organ” örneği vardır. İnsanda apandis, yirmi yaş dışıleri, kuyruk sokumundaki kemikler; penguenlerde uçma işlevini yitirmiş kanatlar; bazı yılanlarda vücut içinde kalan kalça kemiği, karahindibalarda dölllenme işlevi kalmamış çiçekler gibi (Bakırcı 2021: 207-210).

Son araştırmalara göre Eski Çince de tonlama yoktu. Hece sonundaki ünsüz birikmeleri (clusters) Orta Çince de farklı tonlamalar olarak gelişti. Eski Çincenin Orta ve Modern Çince den bir farkı da önemli ölçüde türetme eklerine sahip olmasıydı. Daha sonra bu ekler verimsizleşerek körelmiş ve gramatikal ilişkiler, kelime sırası ve gramatikal parçacıklarla (particles) sağlanmıştı... Henri Maspero da bir kısım ünsüz birikmesinin türetme eklerinden kaynaklandığını düşünmüştür (e-WT=Old Chinese).

Demek ki Eski Çince deki türetme ekleri Orta Çince de kaybolmuş (körelmiş), onların yerini tonlamalar almıştır. Bunu, yılanlarda ayakların yok olmasına benzetebiliriz. Eski Çincenin körelen ekleri, bazı yılanlarda vücut içinde kalan kalça kemiği gibidir. Ayaklarını kaybeden yılanın vücudunun, zemine göre şekiller alması da Orta ve Modern Çince deki tonlamalar gibidir.

Körelme örnekleri İngilizcede de vardır. +en ekiyle (*children* “çocuklar”, *oxen* “öküzler”) ve apofoni (*men* “erkekler”, *feet* “ayaklar”, *teeth* “dişler”) yoluyla yapılan çokluk biçimleri körelmiş ve sadece istisnalarda kalmış, buna karşılık +s çokluk eki yaygınlaşmıştır. Ana İngilizcede cinsiyet bölgesünün ortadan kalkması, geçmiş zaman partisiplerinde (past participle) -ed ile yapılanlar dışındakilerin kural dışı istisnalara dönüşmesi de körelme örnekleridir.

Başka dillerden de birçok örnek verilebilir. Dillerin ilk ayrılımlarında olduğu gibi sonraki ayrılımlarda ve her dilin kendi tarihi serüveninde de elenme / körelme ve hayatta kalma / yenilenme süreci işlemiştir; bugün de işlemeye devam etmektedir (Darwin – Müller).

Farklılaşma sürecinde söz diziminin ve tanımlığın (artikül) da etkisi olmalıdır. Nesne – fiil sırasına sahip diller, ek veya takıları (postpositions) sondan alır. Fiil – nesne sırasındakiler ise ek ve takıları (prepositions) genellikle önden alırlar. Tanımlıklı (artikelli) diller genellikle fiil-nesne sırasındadırlar. İşte bu sıralanmaların da morfolojiyi etkilemiş olacağını ve dillerin farklılaşmasında rolü olacağını düşünüyorum.

Şunu da belirtmeliyim. Yukarıdaki basamaklar, kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmazlar. Süreçler birbirleri içine girmiş olabilir ve sonraki basamak, önceki basamak içinde başlayabilir. Aşamaları kesin şekilde birbirinden ayırmak herhâlde mümkün değildir.

Günümüz

Homo sapiens sapiens’in ortaya çıkışından bugüne 150.000 – 200.000 yıl geçti. Afrika’nın ortalarından çıkan homo sapiens sapiens Afrika’nın diğer yerlerine ve

dünyanın her tarafına yayıldı. İnsan toplulukları birbirlerinden uzaklaştıkça¹⁴ dilleri de birbirinden ayrıldı ve bugünkü durum ortaya çıktı.

Etnolog 2021 verilerine göre bugün dünyada 7.139 dil bulunmaktadır (<https://www.ethnologue.com/>). Bunların da % 40'ının tehlikede olduğu yani yakın zamanda ölebileceği tahmin ediliyor. Bugüne kadar yok olmuş dillerin sayısı da bir haylidir.

Diller birbirlerinden uzaklaştığı gibi kelimeler de ilk biçimlerinden uzaklaşarak tamamen farklı hâle geldi. Saussure'ün tespit ettiği keyfilik / nedensizlik (arbitraire) olgusu ortaya çıktı.

Dillerin birbirlerinden ve kelimelerin ilk biçimlerinden uzaklaşmasının birçok sebebi vardır. Bunların belli başlılarını saymak, bugünkü durumu anlamak için gereklidir.

1. Coğrafi uzaklaşma. İlk insan toplulukları 100-150 kişilik küçük topluluklardı. Bu topluluklar da birbirlerinden 40-60 kilometre uzakta yaşıyorlardı (Fischer 2010: 51). İlk diyalektler bu yakın komşular arasında ortaya çıkmış olmalıdır. Daha sonra on binlerce yıl içinde insanlar dünyanın her tarafına yayıldı. Topluluklar arasına binlerce kilometrelik mesafeler hatta okyanuslar girdi. Bunun sonunda da binlerce dil ve diyalekt ortaya çıktı. Diller birbirinden ayrıldığı gibi kelimeler de ilk biçimlerinden uzaklaştı.

2. Fonetik değişimler. Ses değişimlerinin ana sebebinin “en az çaba yasası” olduğu malumdur. İnsanların en az çaba ile yani ses organlarını en ekonomik şekilde çalıştırarak meramlarını anlatmak istemeleri dillerde görülen fonetik olayların ana sebebidir. Bu ana sebep altında, fonoloji uzmanlarınca çok iyi bilinen benzeşme, değişme, erime / ses düşmesi, türeme, benzeşmezlik vb. ses olayları kelimelerin ses yapılarının değişmesine, bazen tanınmayacak kadar farklılaşmasına yol açmıştır. Genel Türkçedeki *ayak* ile Çuvaşçadaki *ura* 'nın aynı kelimenin değişikleri (varyantları) olduğunu ancak konunun uzmanları anlayabilir. Azerbaycan Türkçesinde “geçen gün” anlamında kullanılan *sırağa gün* de ancak bir Türkolog tarafından *asrakı gün* “alttaki gün” biçimiyle ilişkilendirilebilir.

3. Gramerleşme (grammaticalization). Heine-Kuteva'da gramerleşme şöyle tanımlanır: “Gramerleşme, sözlük birimi biçimlerinin (lexical form), gramatik biçimlere gelişmesi ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişmesi .” (2004: 2). Bütün dillerde gramerleşme vardır. Türkiye Türkçesinden, Özbekçeden ve Kırgızcadan birer örnekle konu daha iyi anlaşılabilir: TT *geliyor* < *gel-e yorı-r* “gelip yürür”; Özbekçe *kelyaptı* “geliyor” < *kel-e yat-ıp tur-ur* “gelip yatıp duruyor”; Kırgızca *kelet* “geliyor” < *kel-e tur-ur* “gelip duruyor”.

İngilizceden de bir örnek: *I am going to eat* > *I am gonna eat* “yiyeyeğim” (Demirci 2021: 132).

Bütün dil ve ana dillerde on binlerce yıl içinde sürekli gramerleşme örnekleri olmuş, sözlük birimleri yeni kelimeler yapan biçim birimlere dönüşmüştür. Bunlar da kelimeleri asıl biçimlerinden uzaklaştırmıştır.

¹⁴ İlk insan topluluklarının göçleri için Luigi Cavalli-Sforza'nın internette de yer alan haritalarına bakılabilir.

4. Anlam değişimleri. Dilde anlam değişimleri de ses olayları kadar, hatta belki de ondan daha yaygın bir olgudur. Kelimeler, ilk çıktığı anlamdan tamamen farklı yepyeni anlamlar kazanabilirler ve bu süreçte ilk anlamlar da tamamen unutulmuş olabilir. Yeni Uygur Türkçesinden bir örnek verebilirim. DLT’de “düşünmek, zannetmek, umursamak” anlamında kaydedilmiş bulunan *sakin-* fiili Yeni Uygurcada *sağın-* biçiminde ve “özlemek” anlamındadır. Birkaç örnek de Türkiye Türkçesinden verilebilir. Eski Türkçede (DLT) “örtmek, kapamak” anlamındaki *yap-* fiili Türkiye Türkçesinde “etmek, kılmak” anlamındadır. Başlangıçta “çağırma” anlamında olan *okı-* fiili daha Eski Türkçede (DLT) “okumak” anlamını da kazanmıştır; ölçünlü Türkiye Türkçesinde ise sadece “okumak” anlamı vardır. “Arap yazısında harfin altına konan hareke” anlamındaki *esre* kelimesi, Köktürk metinlerinde “alt” anlamına gelen *asra* ile aynıdır. Buradaki anlam daralması da ancak konunun uzmanlarınca bilinebilir.

5. Metaforlar. Metaforları anlam değişimleri içinde saymak da mümkündür. Ancak metafor kavramı, dilde ayrı bir başlığı hak edecek kadar önemlidir. Nitekim Lakoff-Johnson da metaforların bütün dili kuşattığını söylerler. Doğan Aksan, metafor için “deyim aktarması” terimini kullanır ve onu “sözcüğün... gösterileniyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğü o kavrama aktarma olayı” olarak tanımlar (2000: 3-183). Son yüzyıllarda hatta son bin yıllarda yapılmış metaforlar asıl kavramdan henüz kopmamış olabilir. Söz gelişi Türkçede *burun*, *boğaz* gibi vücut organlarının coğrafi şekiller için kullanılması böyledir. İzmir ağzında taze incir için kullanılan *bardacık* metaforu da böyledir. Farsçada ve Azerbaycan Türkçesinde “tatlı”, Türkiye Türkçesinde “hoş, sevimli” anlamında kullanılan *şirin* kelimesinin asıl anlamı da bellidir: *şir+în* “sütlü”. Ancak dillerin on binlerce yıldan beri kullanıldığı ve tarihlerinin metinlerle izlenemediği dönemlerde de metaforlara başvurduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla tarihin derinliklerinde kullanılmış birçok metafor, asıl kavramdan kopmuş olabilir. Bu durum da metaforu taşıyan kelimelerin ilk biçimlerle ilgisinin kalmaması sonucunu doğurabilir.

6. Başka kavram alanlarından gelen kelimeler. Dillerde birçok kelime, ilk çıktığı kavram alanıyla ilgisi olmayan başka kavram alanlarından gelmiştir. Türkiye Türkçesinden üç örnekle konuyu anlatabilirim. Karluk ve Kıpçak yazı dillerinde genellikle *yığ-* / *cıy-* şeklinde olan kavram Türkiye Türkçesinde *toplan-* şeklindedir. *Yığ-*, yansıma bir kelimeye benziyor. *Toplan-* ise besbelli ki farklı bir kavram alanından gelmiştir; “yuvarlak nesne” anlamındaki “top” kavramından. İkinci bir örnek de Türkiye Türkçesindeki “*kötü*”dür. Bu kavram hemen hemen bütün Türk lehçelerinde *yaman* / *caman* kelimesiyle karşılanmaktadır. *Kötü*, DLT’de sadece *köti bürt* “kâbus” kavramı içinde geçmektedir. Kelimenin “pas, çil” anlamındaki *kög*’den +*ti* ekiyle (*kög+ti* > *köti* > *kötü*) türemiş olması mümkündür. Eğer bu doğruysa demek ki Türkiye Türkçesindeki *kötü*, “pas” kavramından gelmektedir. Üçüncü örnek *kop-* fiilidir. Diğer Türk yazı dillerinde *üzül-* “kopmak, kesilmek” fiiliyle ifade edilen kavram Türkiye Türkçesinde “havalanmak, ayağa kalkmak, (rüzgâr) kopmak, (yerden bitki) çıkmak” anlamlarındaki (DLT) *kop-* kavramından gelişmiştir.

7. Farklı coğrafya ve iklimlerin etkileri. Yeni coğrafya ve iklim demek, yeni meteorolojik olaylar, yeni bitki örtüsü (flora) ve yeni hayvan varlığı (fauna) demektir. İşte bu yeni olay ve varlıklar ve onlara ait ayrıntılar yeni kelimeleri gerektirir. Her dil

yeni kelimeleri kendi türetme yöntemlerine göre türetir. Tabii ki böyle kelimeler hem kök dil ile ilgili olamaz hem de akraba olmayan diller arasında ortak olamaz.

8. Dil ilişkileri. İnsanlık tarihi bir bakıma göçler tarihidir. On binlerce yıl içinde insan toplulukları oradan oraya göçmüşler ve yeni komşular edinmişlerdir. Komşuluk ilişkileri, savaşlar, alışverişler, evlenmeler, kültürel ve dinî etkile(n)meler şeklinde sürüp gitmiştir. Bütün bunlar kelime ve kavram alışverişlerine de yol açmıştır. Elbette bu alışverişler de dilde farklılaşmanın önemli sebeplerindedir.

Homo sapiens sapiens'lerin DNA'larında az da olsa neandertal genleri bulunmaktadır. Bu, modern insan türünün neandertallerle de evlilik ilişkileri kurduklarını gösterir. Son araştırmalardan bazıları, neandertallerin de sese dayalı bir dilleri olduğunu göstermiştir (Kerimoğlu 2020: 71 vd.). O hâlde kök dilden farklılaşan ilk dillerle neandertal dilleri arasında dahi ilişkiler söz konusu olabilir.

İleri seviyede etkilemeler karma (creol) diller de ortaya çıkarmıştır. Karma diller, melez (pidgin) dillerden farklı olarak bir topluluğun ana dili hâline gelmiş olan ve nesilden nesile aktarılan dillerdir. Tıpkı diğer diller gibi kendilerine mahsus kurallar içinde gelişmelerini sürdürürler. Yakın dönemlerde vuku bulan karma diller gözlemlenebilmektedir. Ancak tarihin uzak dönemlerinde oluşmuş karma (creol) diller, herhangi bir kayıt olmadığı için açık bir şekilde belirlenememektedir. Ancak bu tür dillerdeki alt (substratum) ve üst (superstratum) katmanlar bazı ipuçları verebilir.

Yukarıda saydığım sebepler, bugünkü dil çeşitliliği için yeterli sebeplerdir. Milyonlarca canlı türü birbirine benzemediği gibi binlerce dil de birbirine benzemez. Milyonlarca tür evrimin ilk basamağındaki tek hücreye benzemediği gibi binlerce dildeki milyonlarca kelime de kök dilin ilk kelimelerine benzemez. Ancak bu benzersizlik; diyelim ki tırtıl, aslan, insan, gül, çınar, balık vb. bütün canlıların aynı kökten çıkmadığı anlamına gelmediği gibi dillerin ve kelimelerin birbirlerine ve kök dile benzememesi de onların aynı kökten çıkmadığı anlamına gelmez. Canlıların evrimi için normal olan farklılaşma dilin evrimi ve Saussure'ün keyfilik ilkesi için de normal sayılmalıdır.

Bilim, kök dili araştırmaya ve hatta mümkünse ihya etmeye çalışıyor. Kök dile ulaşmak için de basamak teorisinin kullanılabileceğini düşünüyorum. Basamakları bugünden geriye doğru izleyerek, fonolojik ve semantik değişimleri dikkate alarak homo sapiens sapiens'in dünyasına ulaşmaya çalışılmalıdır. “Homo sapiens sapiens'in dünyası” ifadesiyle onun ses ve beyin kapasitesi, coğrafyası, çevre şartları, yapıp ettikleri, ürettikleri ve ihtiyaçları gibi unsurları kastediyorum. Son araştırmalar genellikle bu dünya üzerinde duruyor. Ben daha çok, sonraki basamaklara vurgu yapmak ve araştırmaları o yönde de yoğunlaştırmak gerektiğini anlatmak istedim.

Kaynakça

AKSAN, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil – Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III – İndeks* (Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

BAKIRCI, Çağrı Mert (2021). *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları – Evrimin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine*. İstanbul, Ginko Bilim.

- BICKERTON, Derek (2012). *Âdem'in Dili – İnsan Lisanı Nasıl Yarattı – Lisan İnsanı Nasıl Yarattı* (Çeviren: Mehmet Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- COMRIE, Bernard (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi* (Çev.: İsmail Ulutaş). Ankara: Hece.
- DEMİRCİ, Kerim (2021). *Türkoloji İçin Dilbilim – Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2021). “İlk ve Ana Türkçe Çağı”, *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı (Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni)* (Edt.: Sergen Çirkin). İstanbul: Ötüken Neşriyat (Baskıda).
- ERCİLASUN, Ahmet B.; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti't-Türk – Giriş-Metin-Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- FISCHER, Steven Roger (2010). *Dilin Tarihi* (Çev.: Muhtesim Güvenç). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- GÜNDÜZÖZ, Soner (2004). “Arapça'nın Potansiyeli: Arapça'da Kelime Türetim Yollarına İlişkin Bir İnceleme”. *Marife*, 4/2: 177-196.
- HARRIS, Roy; TAYLOR, Talbot J. (2018). *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları -I- / Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği* (Çev.: Eser E. Taylan, Cem Taylan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HEINE, Bernd; KUTEVA, Tania (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KARAHAN, Leylâ (2008). “Tekrar Gruplarında Ünlü Düzeni - Anlam İlişkisi Üzerine Düşünceler”. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ, 140-148.
- KERİMOĞLU, Caner (2020). *Neandertaller Konuşur muydu? - İnsanın ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk*. İzmir: Varyant.
- KOCAOĞLU, Timur (2004). “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II – 20-26 Eylül 2004*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985-2004.
- e-Maddieson 2021 = MADDIESON, Ian (2021). “Consonant Inventories; Vowel Quality Inventories”. *WALS*. <https://wals.info/chapter/2> (Erişim Tarihi: 14.08.2021).
- MAGNUS, Margaret (2001). *What's in a Word? – Studies in Phonosemantics*. Doctoral Thesis. Oslo: Norwegian University of Science and Technology.
- e-WT = Wikipedia (2021). “Old Chinese”. https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Chinese (Erişim Tarihi: 29.08.2021)
- RUHLEN, Merritt (2012). “Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış” (Çev.: Ahmet Bican Ercilasun), *Dil Araştırmaları*, 10: 167-182.